

Escriure (a) la frontera: autors bilingües, traductors culturals

Pilar Godayol i Nogué

Universitat de Vic. Facultat de Traducció i Interpretació
Pl. Miquel de Clariana, 3. 08500 Vic

Resum

La creixent literatura postcolonial en països prèviament colonitzats, així com la creixent literatura de minories en països primermundistes sovint posen de manifest un mestissatge cultural que queda palès en la llengua. Les escriptores bilingües d'aquests països ocupen un espai cultural fronterer, com a mínim, a cavall de dos mons, a cavall de dues identitats i a cavall de dues llengües. La seva lectura del món no tan sols posa de manifest la problemàtica de la pluralitat lingüística i la diversitat d'identitats en les persones humanes, sinó que també acara l'essencialisme de les nocions d'equivalència que les expressions culturals dominants han presentat al llarg de la història de la traducció.

Paraules clau: frontera, hibridació cultural, *chicana*.

Abstract

Both the growing postcolonial literature in countries which were previously colonised and the growing minority literatures in developed countries often exhibit cultural interweaving in their language use. The coming together of two cultures forges new cultural spaces, new identities, new cultural practices and new languages. In this way, bilingual women writers in these countries inhabit a cultural space which bridges at least two worlds, at least two identities and at least two languages. Their reading of the world brings to the fore questions of linguistic plurality and the diversity of identities within all human beings. Moreover, they force us to confront the inadequacy of traditional notions of linguistic equivalence in theories of translation.

Keywords: frontera, cultural hybridization, *chicana*.

Borders are set up to define the places that are safe and unsafe, to distinguish *us* from *them*. A border is a dividing line, a narrow strip along a steep edge. A borderland is a vague and undetermined place created by the emotional residue of an unnatural boundary. It is a constant state of transition (Anzaldúa, 1987: 3).

To live in the Borderlands means you
 are neither *hispana india negra española*
ni gabacha, eres mestiza, mulata, half-breed
 caught in the crossfire between camps
 while carrying all five races on your back
 not knowing which side to turn to, run from.

(Anzaldúa, 1987: 194-5).

En el que penso que constitueix un dels llibres més rellevants en l'escena crítica cultural *chicana*, *Borderlands/La frontera*, Gloria Anzaldúa confronta els problemes i les contradiccions de viure en espais de frontera, ja sigui forçat per expansions colonials o exercicis de poder, i tingui o no l'origen en implantacions violentes d'opressió social i ideològica. Voldria que els epígrafs d'Anzaldúa amb els quals inicio, iniciem, aquest viatge textual no solament ens conduïssin cap al diàleg i la reflexió sobre aquells espais que celebren la pluralitat i el mestissatge (con)textuals, sinó que també ens brindessin l'oportunitat de pensar potser d'una altra manera sobre la nostra relació i implicació en l'articulació de processos, estratègies i llenguatges encobridors de la repressió d'aquests espais fronterers.

Les fronteres, diu Gloria Anzaldúa en el primer epígraf, s'han construït al llarg de la història amb l'objectiu de separar les persones de dins de les de fora, el segur de l'insegur, el pletòric de l'erm, nosaltres d'altri. El mateix acte de posseir és el que fixa el que és a dins i el que és a fora. Per Anzaldúa construir fronteres vol dir autoritzar, desautoritzar, validar i invalidar uns elements en detriment d'uns altres per tal de marcar el territori de qui és a fora i, d'aquesta manera, conservar la integritat de qui és a dins. Però aquestes fronteres no enteses com a marques infranquejables sinó com a espais, a diferència de la imatge violenta, àrida i perillosa que sovint ens han transmès els discursos colonials i neocolonials, són territoris fructífers, generosos, oberts i productius. És precisament en aquest ni a dins ni a fora flexible, canviant i múltiple on es produeixen les millors (re)creacions culturals.

El cert és que només des d'un espai que, com el que presenta Anzaldúa en el segon epígraf, celebri la multiplicitat d'identitats, el trencament de dicotomies, l'obertura de lectures i la fluïdesa circulatòria dels processos textuals es pot entendre la necessitat de tot subjecte d'aprendre a ser mòbil, plural, babèlic i resistent si no vol perpetuar les pràctiques de poder hegemònic que han desenvolupat les expressions culturals dominants al llarg de la història. No es tracta de seguir construint murs insalvables que divideixin les persones, les cultures i les llengües. Es tracta de posar un pont per a cada una d'elles. Aquests són realment els efectes de residir en terra de frontera: la construcció de ponts interseccionals la creativitat fluida i dinàmica dels quals permeti les transmissions i els filtratges culturals amb altri i no el seu aïllament o assimilació.

Viure ni a dins ni a fora és l'alternativa al bloqueig emocional. Els ponts esdevenen la metàfora per a l'intercanvi més esperat. Davant la incomunicació i el

silenci, el pont és sinònim de possibilitat, compromís, primavera, vida, intercanvi, reciprocitat, contacte i contagi. Només les persones que resideixen en estats fronterers i es veuen obligades a construir palanques comunicatives entre les diferents posicions que ocupen se sustenten en estructures mòbils i dinàmiques. Contra qui llegeix les fronteres com a espais inhabitats, àrids, perillosos i malsegurs, tant la convicció d'Anzaldúa com la d'aquest mateix escrit reivindiquen que és només en situacions de frontera i no en defensa d'unes marques frontereres que es produeixen les millors transmissions culturals. Per això, només aquelles persones que no defensen la seva integritat barrant el pas a les de fora, que no temen ocupar posicions d'entremig i que celebren l'oportunitat de viatjar, evolucionar, metamorfosar-se, disfressar-se i abandonar posicions fixes viuen en fonaments de coneixement que no estan ni a dins ni a fora.

Els epígrafs d'Anzaldúa amb els quals hem començat aquest escrit es basen en el convenciment que és possible construir un objecte de coneixement des de la frontera, des d'un lloc en el qual el subjecte i l'objecte es noten en la hibridació, des d'un lloc en el qual ens acceptem i acceptem altri en la seva més profunda complexitat, en un estat de canvi i mutació constants. Aquesta és també en gran mesura la convicció de qui «escriu (a) la frontera», paraules que formen la primera part del títol de l'article i que ens condueixen cap a la seva segona part: «autores bilingües, traductores culturals».

La creixent literatura postcolonial en països prèviament colonitzats així com la creixent literatura de minories en països primermundistes sovint posen de manifest un mestissatge cultural que queda palès en la llengua. La hibridació forja nous espais amb noves identitats i noves pràctiques amb noves llengües. Així, les escriptores bilingües d'aquests països ocupen un espai cultural, com a mínim, a cavall de dos mons, a cavall de dues identitats i a cavall de dues llengües. La seva lectura del món no solament posa de manifest la problemàtica de la pluralitat lingüística i la diversitat d'identitats en les persones humanes, sinó que també acara l'essencialisme de les nocions d'equivalència que els discursos dominants han presentat al llarg de la història de la traducció.

Les literatures postcoloniales i les literatures minoritàries d'autores bilingües sovint subverteixen les jerarquies literàries i reuneixen en un mateix text la cultura dominant i la cultura dominada per crear moments intertextuals comuns. No es tracta d'allunyar dos sistemes de significats que conviuen en un mateix espai físic. Es tracta d'explorar-ne el grau de contagi per acostar posicions i descobrir les dues cultures alhora sense necessitat de definir-se per una o per l'altra. Així doncs, si treballar amb més d'una cultura, amb més d'una llengua i/o amb més d'una identitat en un mateix text vol dir treballar des d'un àmbit cultural aporètic i fronterer, les narratives postcoloniales i minoritàries d'autores bilingües eixamplen el concepte «traducció»¹ perquè posen de relleu les múltiples connexions intralinguals que ocorren cada dia en totes les cultures

1. Carol Maier (1989, 1991, 1995) és potser la primera veu que analitza les conseqüències traductològiques de les autores bilingües i proposa (re)pensar els termes de la noció «traducció» en aquesta contingència.

plurilingües. Traduir esdevé part de l'experiència humana d'aquestes escriptores, les quals construeixen ponts culturals i volen que el seu públic lector també els construeixi. Per tant, llegir textos postcolonials i de minories plurilingües demana al públic lector situar-se al mig, en un espai de frontera que deixi de banda les lectures monoculturals i monolingües i que, sobretot, aposti per unes pràctiques obertes i babeliques, lluny d'hàbits paternalistes i retòriques d'abnegació i disculpa.

Tot seguit s'analiza un exemple de literatura fronterera en la qual les meres pràctiques lectores esdevenen traduccions culturals constants. La veu d'altri no passa desapercebuda en aquestes expressions pluriculturals. L'escriptora empra estratègies lingüístiques per tal de presentar missatges plurilingües, els quals esdevenen difícils d'interpretar per al públic lector monolingüe que ignora l'existència d'altres mons referencials a part del seu. Aquesta literatura m'invita, ens invita, a pensar i a parlar sobre el concepte de traducció a partir d'un es pràctiques hermenèutiques que reflecteixen les paradoxes, les dificultats i les inconsistències derivades d'un món on les cultures i les identitats es troben en contacte i contagi permanents.

Les escriptores *chicanas*², com ara Sandra Cisneros (1991, 1992, 1994a, 1994b, 1995), Gloria Anzaldúa (1987, 1990) o Ana Castillo (1995, 1996), articulen la seva experiència textual des de la frontera. L'estat de ser *mitá y mitá* els dóna una altra capacitat d'observació i també les porta a un bilingüisme (con)textual avançat però negociador. La seva obra no tracta de reconciliar un col·lectiu d'opressors i un d'oprimits, sinó de buscar un estat de consciència mestís que estigui i no estigui alhora a cada costat de la frontera. Però acceptar la pluridimensionalitat de les persones i de les coses no vol dir assimilar-les en un tot integrador, sinó aconseguir trobar-se bé en tots els possibles estats fronterers que ens presenta la vida: la continuïtat dinàmica entre homes i dones, entre dones i dones, entre persones riques i persones pobres, entre persones pobres i persones pobres, entre persones blanques i persones negres i/o entre persones blanques i persones blanques.

Les fronteres —perquè sempre n'hi ha més d'una— han inspirat moltes estratègies lingüístiques i textuales a les autores *chicanas*, que sovint reclamen l'acceptació de totes les seves veus lingüístiques. «I am my language» (1987, 59) assevera Gloria Anzaldúa per explicar que la lluita per a la identitat cultural i lingüística de les *chicanas* és quelcom individual de cada autora. No es tracta de qüestionar si les escriptores *chicanas* escriuen en anglès, en espanyol mexicà o en una barreja lingüística de les dues llengües, sinó que es tracta de travessar murs infranquejables i construir ponts culturals i lingüístics entre les dues comunitats. Si acceptem que escriure és diferència, les estratègies lingüístiques individuals de les escriptores *chicanas* són diferència, i s'han de llegir com a diferència en un context de pluralitat. No es pot reduir la diferència a una única manera

2. Tey Diana Rebolledo és, al meu entendre, qui millor ha sintetitzat les representacions de la literatura *chicana* en el seu llibre *Women singing in the snow* (1995).

d'expressar-se i a una única veu pel fet que les històries d'aquestes escriptores presentin coincidències contingencials. Al capdavant escriure és per a les *chicanas* la materialització textual d'una experiència social, econòmica, ètnica, institucional i cultural específica, però comuna alhora. La pluralitat existeix perquè hi ha diferència. Cal, doncs, llegir la pluralitat sense eliminar la diferència.

L'escriptora i poeta *chicana* Sandra Cisneros, en particular, confronta la cultura americana i la cultura mexicana per mitjà d'un ús molt particular del llenguatge en els seus escrits. Aquesta autora filtra el seu coneixement oral d'espanyol mexicà a l'anglès de la seva obra. Lligant aquestes dues llengües i aquestes dues cultures Cisneros reclama el reconeixement a l'espai que ella habita, un espai en el qual innombrables *chicanas* neixen, viuen, estudien, treballen, es casen, tenen fills i filles i moren sense ser representades. De fet, aquesta autora ens descobreix un espai liminar ric i creatiu que involucra dues —o més— comunitats en un projecte molt ambiciós d'àmbit comunicatiu. Cisneros aguanta dos miralls, un per a cada costat de la frontera, per tal de deixar conèixer a les persones d'un costat com les veuen les de l'altre i a l'inrevés.

L'obra de Cisneros reivindica que la riquesa de viure a la frontera rau en el contacte, la comunicació i l'intercanvi que s'estableix entre els dos o més costats fronterers. No hi ha centres absoluts, no hi ha marges absoluts, només hi ha lectures dialogants en aquests espais aporètics; lectures que reconeixen la interdependència de les dues o més cultures i que saben llegir els seus inter-significats críticament. El fet que Cisneros no aposti per una cultura ni per una llengua concretes implica que desestima els essencialismes i mira cap a la creativitat i la profusió de la hibridació cultural. La descripció que fa l'autora d'ella mateixa és paradigmàtica (Tabor, 1993, B2): «I'm a translator. I'm an amphibian. I can travel in both worlds». La condició mixta de Cisneros li atorga poders culturals, lingüístics i socials que li permeten estar i no estar a cada costat de la frontera, ser alteritat i no ser-ho i, sobretot, observar els marges des del centre i el centre des dels marges.

D'altra banda, aquest ser i no ser i estar i no estar culturals ha desenvolupat un ús del llenguatge molt especial en l'obra de Sandra Cisneros. Tot i que teòricament escriu en llengua anglesa, barreja dues —o més— llengües. A vegades, entre altres recursos, utilitza la sintaxi del mexicà amb el vocabulari de l'anglès; altres vegades tradueix literalment a l'anglès frases fetes mexicanes i, fins i tot, algunes vegades inclou paraules mexicanes en el text anglès. Aquest entremesclament dels papers d'escriptora i de traductora reflecteix el món que descriu en les seves novel·les, en què gairebé sempre s'exploren qüestions relacionades amb l'experiència humana d'habitar espais d'entremig. Com afirma la mateixa autora, «we can be Latino and still be American» (Tabor, 1993, B2).

En Cisneros els conceptes «identitat», «llengua» i «cultura»³ són flexibles, negociadors i negociables. No enfronta violentament les dues cultures, les dues

3. No cal dir que aquesta formulació dels termes és deutora directíssima de les pràctiques crítiques desenvolupades pel postcolonialisme i el postestructuralisme culturals.

llengües i les dues identitats que presenta, sinó que explora la seva interacció dinàmica, treballant la idea que cada persona viu en una multiplicitat de fronteres, com a dones, com a *chicanas*, com a escriptores, com a americanes, com a mares, com a treballadores perifèriques, etc. Cisneros escriu per confrontar el silenci i la por de l'homogeneïtzació. Els efectes de la seva escriptura posen de manifest les moltes traduccions intralinguals i els infinits intercontinguts culturals d'una mateixa societat i una mateixa textualitat. Per ella l'ús de la traducció no és el resultat d'una estratègia calculada destinada a desorientar el públic lector, sinó la conseqüència de la seva pròpia existència.

Cisneros, en tant que traductora cultural, aposta per un bilingüisme i un biculturalisme oberts, creant tàctiques textuals, com ara la compensació o la transcripció literal, per contrabalançar les mancances que pot patir el públic lector monolingüe. Encara que les seves decisions traductològiques lingüísticocotextuals són ideals per a un públic lector bilingüe, Cisneros, conscient del fet que sovint escriu per a un públic monolingüe que no coneix l'espanyol mexicà, educa el públic lector i el condueix en la lectura. Els efectes de l'escriptura d'aquesta autora són, doncs, semipedagògics. En aquest sentit escriu:

I'm really conscious of trying to teach, but I don't want to make my texts sound as if I'm writing for the non-Spanish speakers. The central person that is sitting across from me is going to be someone from the Texas border area, but I also am conscious that people who don't speak Spanish are eavesdropping. I really try to teach them a little bit of how people in the area speak without losing them completely. I try to structure it in such a way that they can capture the essence even if they don't know a syllable of Spanish (Godayol, 1996: 59).

Per evitar perdre el públic lector, cal ensenyar-lo i acompanyar-lo en la lectura. Encara que Cisneros no fa grans concessions al públic monolingüe, sovint compensa la pèrdua d'un significat en alguna altra part del text per tal que això no descoloreixi el sentit global de l'obra i acabi allunyant les persones monolingües del missatge textual que els vol fer arribar. Cisneros té molt a dir en la comunitat *chicana* bilingüe, però també té molt a dir en la comunitat monolingüe de parla anglesa. És conscient que el seu poder rau en la sincrasi de dues cultures i de dues llengües, i s'esforça textualment per no renunciar-hi.

En síntesi, l'estat amfíbic de ser i no ser en totes dues cultures atorga una posició privilegiada per tractar temes de transmissions culturals. Així és que acceptar Cisneros com a bona observadora vol dir també considerar la frontera com a lloc predilecte per llegir les cultures, les llengües i les identitats de les societats que hi són a tocar. La franja liminar des d'on contempla el món és un espai filtre des del qual es llegeix, es veu i s'escolta el veïnat de manera diferent; un espai que presenta els múltiples miralls de la persona mateixa i de les persones veïnes. En definitiva, un territori obert al contagi.

Aquí apareix, finalment, la pregunta sobre la dificultat de traduir textos com els de Cisneros a una altra llengua i cultura diferents a les originàries: ¿és possible posar en marxa tàctiques traductològiques que posin en lleu les resistències i les hibridacions del text d'origen i que, sobretot, col·loquin el públic

lector en el mateix espai ni a dins ni a fora de l'autoria? La textualitat cisneriana —com la de qui escriu (a) la frontera—, certament, es pot (re)escriure ignorant o assimilant l'alteritat que vol transmetre l'escriptora i, per tant, (re)construint un objecte de coneixement que reproduceixi els essencialismes de les equivalències totals i de les veritats textuais que han desenvolupat els discursos hegemònics al llarg de la història de la traducció. Però alternativament també es pot intentar (re)crear des de la hibridació (con)textual que ens presenta la mateixa autora, des d'un espai on les significacions absolutes no existeixen i el sentit de l'altri textual esdevé per sorpresa en aquell moment de contagi entre el que penso i el que no penso, entre el que representa i el que no representa, entre jo mateixa i els meus límits.

Un dels escrits més notoris de la crítica traductològica que confronta els problemes i les contradiccions de (re)escriure a l'espanyol mexicà obres *chicanas* en anglès és l'article bilingüe de Claire Joysmith «Bordering culture: traduciendo a las chicanas» (1996). Joysmith sosté que d'entrada els mateixos textos originaris ja porten la càrrega de la traducció i que, per tant, creen una experiència heterogènia i erràtica en el públic lector que l'obliga a llegir des d'un altre punt de mira, des de la hibridació i la multiplicitat (con)textuais. Per això crec que les (re)escriptures de textualitats *chicanas* també haurien d'aconseguir transmetre una experiència fronterera semblant, tenint en compte que tota circulació d'informació —traductològica o no— no és un procés directe ni unidireccional i que això comporta una intervenció incontrolable dels discursos entre si.

Ara bé, com es poden marcar les textualitats en traducció per tal que el públic lector es deixi contagiar per un altri textual *chicano*?, quines provisionalitats tàctiques pot emprar l'activitat traductora per resistir-se a una llengua dominant que no és la mateixa que la de l'obra originària? I, sobretot, és possible llegir, interpretar i nominalitzar des d'un espai fronterer que posi en marxa pràctiques problematitzadores que articulin (re)escriptures mòbils i dinàmiques?

Quan es tracta de traduccions a l'espanyol mexicà les propostes de la crítica són diverses. Segons Claire Joysmith (1996), cal utilitzar marcadors textuais de resistència, els quals van des de deixar en la (re)escriptura paraules i expressions americanes que apareixen en el text d'origen per compensar l'efecte de les paraules i les expressions mexicanes que tenia originàriament fins a marcar tipogràficament en cursiva o negreta tant les intervencions subversives de l'autora com les de la traductora. Joysmith també és del parer de posar cara a cara l'obra d'origen i la traducció per tal de fer evident les marques de resistència que s'han emprat en la darrera. Però cal tenir en compte que si en l'escriptura *chicana* el codi dominant és l'anglès i el mexicà esdevé ruptura, en les traduccions a l'espanyol mexicà el codi dominant és el mexicà i és precisament l'anglès el que desafia i subverteix. En aquest cas hi ha un retorn invertit, un intercanvi entre els codis lingüístics dominants i els marginals de resistència.

Amb tot, traduir textualitats *chicanas* no sempre implica fer el que Bell Hooks (1989) i Debra A. Castillo (1992) anomenen un *talking back*. És a dir,

intentar fer accessible a un públic mexicà una textualitat d'una autora *chicana*. Només les (re)escriptures mexicanes responen a un veritable *talking back*, perquè a través de la seva traducció es torna a casa, traduïnt per a un públic lector que es veu representat en la narrativa originària. Tanmateix, el fet de no pertànyer a un col·lectiu que no és ni americà, ni mexicà ni *mitá y mitá* no vol dir que les traduccions a altres llengües d'aquestes textualitats hagin de desembarcar en experiències traductològiques inerràtiques i essencialistes.

Portar Cisneros al català o a una altra llengua que no formi part del subtext originari també es pot convertir en una altra mena de *talking back* ple de trobades inesperades i intercanvis insospitats que ajudi el públic lector a mirar la cultura *chicana* i a mirar-se la seva pròpia des de fora, des de l'altre costat del mirall, més enllà del seu propi jo. Nominalitzar en traducció vol dir acceptar el risc i el compromís de (re)construir culturalment i socialment una autora i, en conseqüència, posar nom a la seva textualitat des d'una experiència determinada. Això representa, en gran mesura, responsabilitzar-se de l'exercici de poder que és (re)crear una subjectivitat diferent a la nostra. Però assumir aquesta responsabilitat no implica mantenir distàncies crítiques per no apropiarse de l'objecte d'estudi. Tot el contrari. Cal que el subjecte traductor s'hi impliqui. Només si el subjecte parla i negocia amb l'objecte es poden dur a terme (re)escriptures que tinguin en compte la diversitat i la multiplicitat. Només si la convicció que el contacte és l'única forma de supervivència en les (re)creacions culturals domina l'esperit de les pràctiques es poden posar en marxa mecanismes que qüestionin els exercicis de poder colonitzadors en traducció. (Re)construir textualitats des de la sincrasi i la contaminació és l'única manera d'articular les veus que escriuen (a) la frontera. Al capdavant, intentar fer accessible una textualitat cisneriana a un públic lector ni americà, ni mexicà ni *mitá y mitá* no vol dir resoldre conflictes textuais de forma definitiva sinó entrar en la miríada laberíntica de les (im)possibilitats de la traducció.

El concepte metàfora de la frontera que ens ha acompanyat al llarg d'aquest escrit és al·legoria de qui escriu des d'un espai en el qual hi conviuen a vegades harmònicament i a vegades inharmònicament dues o més cultures, dues o més llengües i dues o més identitats. Les textualitats d'aquestes autores ens intenten abandonar hàbits lectors dominants i retòriques hegemòniques i, sobretot, ens demanen situar-nos en el seu ni a dins ni a fora, acceptant que, com apunta el teòric i filòsof Edward W. Said (1994, 408), «survival in fact is about the connections between things».

Bibliografia

- ANZALDÚA, G. (1987). *Borderlands/La Frontera*. San Francisco: Aunt Lute Books.
 — (ed.) (1990). *Making face, making soul/Haciendo caras: creative and critical perspectives by feminists of color*. San Francisco: Aunt Lute Books.
 CASTILLO, A. (1995). *My father was a toltec*. Nova York: W. W. Norton & Company.
 — (1996). *Loverboys*. Nova York: W.W. Norton and Company.
 CASTILLO, D. (1992). *Talking back: toward a Latin American feminist literary criticism*. Nova York: W.W. Norton and Company.

- CISNEROS, S. (1991). *The house on Mango Street*. Nova York: Vintage Contemporaries, 2a. edició.
- (1992). *Woman hollering creek and other stories*. Nova York: Vintage Books.
- (1994a). *My wicked wicked ways*. Nova York: Alfred A. Knopf.
- (1994b). *Hairs/Pelitos*. Nova York: Alfred A. Knopf.
- (1995). *Loose woman*. Nova York: Vintage Contemporaries.
- GODAYOL, P. (1996). «Interviewing Sandra Cisneros: living on the frontera». *In Other Words* 7, p. 55-61.
- HOOBS, B. (1989). *Talking back: thinking feminist, thinking black*. Boston: South End Press.
- JOYSMITH, C. (1996). «Bordering culture: traduciendo a las chicanas». *Voices of Mexico* 37, octubre-novembre, p. 103-108.
- LUGONES, M. (1994). «Purity, impurity, and separation». *Signs* 19, núm. 2, p. 458-79.
- MAIER, C. (1989). «Notes after words: looking forward retrospectively at translation and (Hispanic and Luso-Brazilian) feminist criticism». A VIDAL, H. (ed.). *Cultural and historical grounding for Hispanic and Luso-Brazilian feminist literary criticism*. Minneapolis, Minn.: Institute for the study of ideologies and literature, p. 625-53.
- (1991). «Reviewing Latin American literature in translation: time to proceed to the larger question». *Translation Review* 34-35, p. 18-23.
- (1995). «The Answer/La Respuesta». *Comparative Literature* 47, núm. 1, p. 79-82.
- REBOLLEDO, T.D. (1995). *Women singing in the snow: a cultural analysis of chicana literature*. Tucson, Ariz.: The University of Arizona Press.
- REBOLLEDO, T.D.; RIVERO, E.S. (1993). *Infinite divisions: an anthology of chicana literature*. Tucson, Ariz.: The University of Arizona Press.
- SAID, E.W. (1994). *Culture and Imperialism*. Nova York: Vintage.
- TABOR, M. (1993). «A solo traveler in two worlds». *The New York Times*, 7 de gener, B2.